

ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРЯННЯ ВИКЛАДАЧІВ ЯК НАСЛІДОК ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на теоретичному рівні розглядається проблема «професійного вигорання», яка характеризується емоційною сухістю педагога, розширенням сфери економії емоцій, особливою усунутістю, що впливає на характер професійного спілкування вчителя. Емпірично досліджуються чинники, які роблять найбільший вплив на розвиток синдрому емоційного вигорання. Робиться висновок про доцільність розробки програми соціально-психологічної підготовки вчителів до профілактики та подолання даного феномена.

Ключові слова: емоційне вигорання, професійна діяльність, професійне вигорання, особистісні якості.

В статье на теоретическом уровне рассматривается проблема «профессионального выгорания», отмечается, что синдром эмоционального выгорания характеризуется эмоциональной сухостью педагога, расширением сферы экономии эмоций, личной отстраненностью, которая влияет на характер профессионального общения учителя. Эмпирически исследуются факторы, которые оказывают наибольшее влияние на развитие эмоционального выгорания. Делается вывод о целесообразности разработки программы социально-психологической подготовки учителей к профилактике и преодолению данного феномена.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, профессиональная деятельность, профессиональное выгорание, личностные качества.

До постановки проблеми. Сучасна школа ставить значні вимоги до всіх аспектів діяльності вчителя: знань, педагогічних умінь і способів діяльності і, звичайно, до особових особливостей. В умовах реалізації принципів особово-орієнтованого навчання особливої актуальності, на наш погляд, набуває вивчення чинників, що перешкоджають гуманізації відносин в діаді «вчитель-учень». Реальна педагогічна практика показує, що сьогодні досить чітко простежується факт втрати інтересу до учня як до особи, неприйняття його таким, яким він є, спрощення емоційної сторони професійного спілкування. Багато педагогів відзначають у себе наявність психічних станів, які дестабілізують професійну діяльність (тривожність, смуток, пригніченість, апатія, розчарування, хронічна втома). Обов'язковою умовою на сучасному етапі розвитку педагогіки є орієнтація діяльності вчителів на особу вихованця. Виконання цієї ролі вимагає від педагога здібності протистояти впливу емоційних чинників сучасного професійного середовища. Існує деяка суперечність, тоді як виконати всі вимоги, що пред'являються професією і при цьому оптимально реалізувати себе в професії і отримувати задоволення від своєї праці.

З урахуванням даної суперечності була обрана тематика роботи, в якій ми спробували дослідити чинники, які роблять найбільший вплив на розвиток синдрому емоційного вигорання.

Аналіз стану розробленості проблеми в спеціальній літературі. Аналіз літератури свідчить, що проблема синдрому «професійного вигорання» знайшла своє відображення у роботах зарубіжних і вітчизняних вчених, присвячених змісту та структурі цього синдрому (М. Буриш, Г. Діон, Л.М. Карамушка, Н.О. Левицька, Г.В. Ложкін, М.П. Лейтер, С.Д. Максименко, Л. Малець, Е. Махер, В.Є. Орел, М.Л. Смульсон, Т.В. Форманюк, Х.Дж. Фрейденбергер, У.Б. Шуфелі та ін.), а також методам його діагностики (В.В. Бойко, Н.Є. Водоп'янова, С. Джексон, К. Маслач, Т.І. Ронгинська, О.С. Старченкова та ін.) [1-3]. Окрім того, деякі вияви синдрому «професійного вигорання» вивчалися як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками, у представників різних професійних груп – працівників медичних закладів (Г.І. Каплан, І.П. Куц, К. Маслач, Г.Е. Робертс, Б.Дж. Седок, В.Є. Семеніхіна, К. Черніс А.Є. Юр'єв, Л.М. Юр'єва та ін.), соціальних працівників (Т. Марек, К. Ван Вак та ін.), спортсменів (Б. Вайт, В. Могран, Р. Сміт, Р. Уейнберг, Р. Флиппин, А. Хакней та ін.) тощо. Особливості професійного стресу та окремі вияви синдрому «професійного вигорання» у працівників освітніх організацій досліджувались такими російськими вченими, як: О.А. Баранов, В.В. Зеньковський, Л.О. Китаєв-Смик, Л.Ф. Колеснікова, Ю.Л. Львов, В.В. Никонов, А.О. Реан, А.С. Шафранова та ін. Що ж до особливостей вияву синдрому «професійного вигорання» у педагогічних працівників вітчизняних освітніх організацій та соціально-психологічних детермінант його виникнення, то ця проблема не виступала раніше предметом спеціального дослідження [5-8].

Проблематика статті полягає в дослідженні проблеми емоційного вигорання у сфері педагогічної діяльності та вивченні впливу емоційного вигорання на становлення особистості майбутнього педагога та його професійну діяльність.

Основна мета – визначення змісту, соціально-психологічних детермінант синдрому «професійного вигорання» у вчителів та розробка програми соціально-психологічної підготовки вчителів до його профілактики та подолання.

Матеріали експериментального дослідження. Для вирішення цих завдань було використано такі методи дослідження: метод фокус-груп, тестування («Методика діагностики рівня емоційного вигорання» В.В. Бойка; опитувальник «Психічне вигорання», Н.Є. Водоп'янової, О.С. Старченкової; «Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера; «Методика самооцінки психічних станів» Г. Айзенка [4].

Після обробки даних дослідження ступеня емоційного вигорання у педагогів всі випробовувані розділяються за кількістю набраних балів, як в окремих фазах, так і за загальною кількістю набраних балів. Всю вибірку можна розділити на три групи, за таким критерієм, як сформованість фаз:

1 група – синдром повністю сформувався хоч би в одній з фаз (тобто підсумкова кількість балів в одній з фаз більша або дорівнює 61);

2 група – синдром знаходиться у стадії формування хоч би в одній із фаз (тобто підсумкова кількість балів в одній з фаз знаходиться в проміжку від 37 до 60 балів);

3 група – синдром не сформувався (тобто підсумкова кількість балів ні в одній із фаз не перевищує 36 балів).

До першої групи увійшло 19 педагогів, що складає 47,5%;

у другу групу – 13 чоловік, що складає 32,5%;

у третю групу – 8 чоловік, що складає 20%.

Отже, ми бачимо, що найчисленнішою виявилася група педагогів з синдромом вигорання, що сформувався хоч би в одній з фаз. А самою нечисленною – група із синдромом, що не сформувався.

Аналізуючи показники вираженості фаз і симптомів у різних групах, можна сказати, що у фазі «напруга», в першій і в другій групах домінує симптом «переживання психотравмуючих обставин» (відповідно 37,5% педагогів і 15%). Це означає, що педагоги цих груп у даний час випробовують дію психотравмуючих чинників, наростає напруга, яка виливається у відчай і обурення. Нерозв'язність ситуації приводить до розвитку явищ «вигорання». Для порівняння, в третій групі, немає жодної людини з даним симптомом, що сформувався. Відчуття «незадоволеності собою» сформувалося у дуже невеликої кількості педагогів 1-ої і 2-ої груп (5% і 2,5%). Це свідчить про те, що, в основному, педагоги не випробовують незадоволеності собою в професії і конкретними обставинами на робочому місці. Але у 45% педагогів зі всіх трьох груп цей симптом починає формуватися, і можна говорити про те, що починає діяти механізм «емоційного перенесення», тобто вся сила емоцій прямує не назовні, а на себе. Це виявляється в інтенсивній інтериоризації обов'язків, підвищеній сумлінності й відчутті відповідальності, що, поза сумнівом, нагнітає напругу, а на подальших етапах «вигорання» може провокувати психологічний захист.

Симптом «загнаності в клітку», по-перше, у двох групах склався у 25% педагогів і ще у 25% знаходиться у стадії формування. Це означає, що ці люди відчувають або починають відчувати стан інтелектуально-емоційного затору, безвиході. До цього можуть приводити організаційні недоліки, повсякденна рутинна і так далі. У третій групі цей симптом не спостерігається. Останній симптом у цій фазі, симптом «тривоги і депресії» склався у значної кількості педагогів (22,5%) з першої групи, це свідчить про те, що ці люди випробовують напругу у формі переживання ситуативної і особової тривоги, розчарування в професії. Симптом нервової тривожності, що склався, означає початок опору стресовим ситуаціям і початок формування емоційного захисту. У другій групі даний симптом виражений значно менше (20,5%). У третій групі симптом не склався і складається у дуже невеликої кількості людей (5%). Загалом фаза «напруги» сформувала-

ся у 27,5% педагогів, знаходиться у стадії формування у 30%, і не сформувалася у 42,5%. У фазі «резистенція» домінуючим є симптом «розширення сфери економії емоцій». Цей симптом склався у 47,5% педагогів, у 17,5 – складається. З них 32,5% припадає на першу групу, 12,5% – на другу і лише 2,5% – на третю групу. Це говорить про те, що дана форма захисту здійснюється поза професійною областю – у спілкуванні з рідними, друзями. На роботі ці люди тримаються відповідно нормативам, а удома замикаються або гірше – готові послати всіх геть.

Далі слідує симптом «неадекватного емоційного реагування». Цей симптом склався у 32,5% педагогів. З них на першу групу доводиться 30% і 2,5% на другу. У третій групі даний симптом не склався. Сформованість цього симптому говорить про те, що професіонал перестає уловлювати різницю між двома явищами, що принципово відрізняються: економним проявом емоцій і неадекватним виборчим емоційним реагуванням. Неадекватна «економія» емоцій обмежує емоційну віддачу за рахунок вибіркового реагування в ході робочих контактів. При цьому людині здається, що вона поступає допустимо. Суб'єкт спілкування фіксує при цьому інше – емоційну черствість, байдужість і неповагу до особи. Наступним за ступенем вираженості є симптом «редукції професійних обов'язків». Цей симптом склався у 25% педагогів з першої і другої груп (22,5% і 2,5%) і складається у 17,5% педагогів, з них: 5% відноситься до першої групи, 7,5% до другої групи і 5% до третьої групи. Це означає, що у цих педагогів виявляються спроби полегшити або скоротити обов'язки, які вимагають емоційних витрат. Одним із прикладів такого спрощення є недолік елементарного впливу до учнів і колег. Найменш вираженим в цій фазі виявився симптом «емоційно-етичної орієнтації». Він склався у 17,5% педагогів, причому тут опинилися педагоги тільки з першої групи. Складається цей симптом у 22,5% педагогів, з них: 5% відносяться до першої групи, 7,5% – до другої і 5% до третьої групи. Для таких педагогів настрою і суб'єктивні переваги впливають на виконання професійних обов'язків. Педагог намагається вирішувати проблеми підопічних за власним вибором, визначає гідних і негідних, «хороших» і «поганих». Загалом фаза «резистенції» сформувалася у 35% педагогів, знаходиться у стадії формування у 37,5%, і не сформувалася у 27,5%. У фазі «виснаження» домінуючим є симптом «особової усунутості». Він склався у 27,5% педагогів тільки з першої групи. Але складається цей симптом майже у такої ж кількості педагогів – 25%. З них: 7,5% відноситься до першої групи, 12,5% – до другої і 5% – до третьої. Цей симптом виявляється в процесі спілкування у вигляді часткової втрати інтересу до суб'єкта професійної діяльності («До всього, що відбувається на роботі, я втратив інтерес, живе відчуття»). Наступним за ступенем вираженості є симптом «психосоматичних і психовегетативних порушень». Симptom склався у 25% педагогів. З них: 22,5% відноситься до першої групи і 2,5% – до другої. Складається він у 30% педагогів, які відносять-

ся теж, тільки до першої і другої груп (12,5% і 17,5%). Отже, цей симптом зовсім не склався в третій групі педагогів. Симптом «емоційного дефіциту» склався у 22,5% педагогів. З них: 20% відноситься до першої групи і 2,5% до другої. У третій групі симптом не склався. Складається цей симптом у 20% педагогів, з них: 10% відноситься до другої групи і 2,5% – до третьої. Він виявляється у відчутті своєї нездатності допомогти суб'єктам своєї діяльності в емоційному плані, не в змозі увійти в їх положення. При цьому особа переживає появу цих відчуттів. Якщо позитивні емоції виявляються все рідше, а негативні частіше, значить, симптом посилюється. Грубість, дратівливість, образи – все це прояви симптому «емоційного дефіциту». Найменш вираженим виявився симптом «емоційної усунутості». Він склався у 17,5% педагогів, всі вони відносяться до першої групи. Але складається цей симптом у 30% педагогів, з них: 17,5 відносяться до першої групи, 10% до другої і 2,5% до третьої групи. Педагоги, уражені цим симптомом, майже повністю виключають емоції з професійної діяльності. Їх майже не хвилюють, не викликають емоційного відгуку – ні позитивні обставини, ні негативні. Загалом фаза «виснаження» сформувалася у 27,5% педагогів, у стадії формування у 22,5% і не сформувалася у 50% педагогів.

Отже, ми бачимо, що найбільша кількість педагогів знаходиться в другій фазі емоційного вигорання, у фазі «резистенції» – опори; у фазі «виснаження» 50% випробовуваних не схильні до синдрому емоційного вигорання. Цей факт може говорити про те, що, при проведенні певної коректувальної роботи більша кількість педагогів може справитися з негативними проявами синдрому емоційного вигорання. Аналізуючи показники фаз, можна відмітити, що у фазі «напруги» найбільш високі показники, мають педагоги із стажем роботи: від 0 до 5 років; від 10 до 15 років і більше 20 років. У групах від 5 до 10 років і від 15 до 20 років показники мають нижчий рівень. У фазі «резистенції», ми бачимо поступове зростання рівня опору від першої до третьої групи (від 0 до 15 років), потім спад в групі педагогів зі стажем роботи від 15 до 20 років і у педагогів зі стажем роботи більше 20 років цей рівень знову підвищується. Фаза «виснаження» найяскравіше виражена у педагогів зі стажем роботи від 10 до 15 років; потім у педагогів зі стажем роботи понад 20 років. І менш виражена у педагогів зі стажем роботи від 5 до 10 років і від 15 до 20.

Отже, найбільш високі показники мають педагоги зі стажем роботи від 10 до 15 років. Причому педагогів із синдромом емоційного вигорання, що не формувався, в цій групі не виявилось, СЕВ у стадії формування у 12,5% і сформувалася у 87,5%. Тобто, педагоги, які увійшли до цієї групи, вікові межі якої 29-39 років, виявилися найбільш схильними до синдрому емоційного вигорання. Можна припустити, що це пов'язано з особливостями віку, а саме з частково співпадаючою з цим віком кризою середини життя. Приблизно у цьому віці настає момент, коли людина вперше озирається назад, оцінює минуле, вона замислюється про те, чого

досягла, оцінює свої професійні досягнення, у вигляді підвищення заробітної плати, статусу, посади і так далі. Якщо цього не відбувається, усвідомлено чи ні, людина починає відчувати емоційний дискомфорт, психічну напругу, незадоволеність працею, перевтома. І, можливо, це може бути одним з чинників формування СЕВ. Важливо відзначити, що всі учасники випробування – це жінки, а у жінок стадії життєвого циклу більшою мірою структуровані не хронологічним віком, а стадіями сімейного циклу – шлюб, поява дітей, залишення дітьми, які виросли, батьківської сім'ї. Вік 29-39 років – це той вік, коли перша дитина, вже можливо, підліток, а якщо є інші діти, то ще не зовсім самостійні. Спеціальні дослідження показують, що на роботу втому жінки не так впливають якісь специфічні особливості, пов'язані з її професійною працею, як сімейний стан і кількість дітей. Цей факт також може бути одним із можливих чинників виникнення СЕВ. Ще однією причиною може бути так званий «педагогічний криз», це спад професійної діяльності вчителя після 10-15 років роботи.

Педагоги зі стажем 0-5 років. Вікові межі у даній групі 23-29 років. Можливою причиною вигорання в цьому віці може стати невідповідність очікувань, пов'язаних із професією і реальною дійсністю. Одне із джерел цих очікувань – це набір вірувань щодо професіоналів і їх роботи, які закладені у нас суспільством. У педагогів зі стажем роботи більше 20 років, вікові межі 40-53 роки, всі фази синдрому емоційного вигорання також мають тенденцію до зростання. Але серед них педагогів із синдромом, що сформувався, формується і не сформувався, опинилася приблизно рівна кількість (35,7%, 35,7% і 28,5%). Можна припустити, що даний підйом також пов'язаний із віковими особливостями. Цей період пов'язаний з кризою ідентичності особи. Найбільш стійкою до синдрому виявилася група педагогів зі стажем роботи від 15 до 20 років, вікові межі 35-41 рік. Для цього вікового періоду характерне освоєння батьківської дистанції з дітьми, з'являється можливість більше часу і уваги приділяти своєму власному життю. Це приводить до оновлення переживань, з'являється відчуття повноти життя, причетності до всіх її проявів.

З метою виявлення особових чинників, які впливають на виникнення вигорання, необхідно порівняти особові якості, властиві педагогам з першої групи і педагогам з третьої групи. Для діагностики цих якостей був використаний особовий опитувальник багаточинника FPI.

Отже, статистично значущими є показники за такими шкалами: невротичність (I); депресивність (II); соромливість (VII); емоційна лабільність (XI); маскулінізм – фемінізм (XII).

Розглянемо детальніше кількісні характеристики за даними шкалами. Звернемося спочатку до результатів, що отримані у першій групі (синдром сформувався хоч би в одній із фаз). Високі показники за шкалою невротичність відповідають вираженому невротичному синдрому астеничного типу із значними

соматичними порушеннями. Як ми бачимо, кількість таких педагогів, в цій групі переважає.

За шкалою депресивність: високі показники – 11 чоловік, що складає 57,9%; середні показники – 6 чоловік, що складає 31,6%; низькі показники – 2 людини, що складає 10,5%. Високі показники за цією шкалою характерні для людей з психопатологічним депресивним синдромом, ці люди боязкі, невпевнені в собі, такі, що внутрішньо мучаться. У цій групі такі показники мають більше половини педагогів.

За шкалою соромливість: високі показники – 14 чоловік, що складає 73,7%; середні показники – 5 чоловік, що складає 26,3%; низькі показники – 0. Високі показники за шкалою соромливість відображають наявність тривожності, скутості, невпевненості, наслідком чого є труднощі в соціальних контактах. Як ми бачимо, кількість таких педагогів у цій групі, є такою, що пригнічує. Педагогів з низькими показниками у такій групі не виявилось.

За шкалою емоційна лабільність: високі показники – 12 чоловік, що складає 63,2%; середні показники – 6 чоловік, що складає 31,6%; низькі показники – 1 людина, що складає 5,2%. Високі показники за даною шкалою вказують на нестійкість емоційного стану, що виявляється в частих коливаннях настрою, підвищеної збудливості, дратівливості, недостатньої саморегуляції. Низькі показники можуть характеризувати не тільки високу стабільність емоційного стану, але і хороше вміння володіти собою. З вищесказаного випливає, що кількість людей з низькими показниками має дуже невеликий відсоток, тоді як з високими – більше половини.

За шкалою маскулінізм – фемінізм: високі показники – 0; середні показники – 7 чоловік, що складає 36,8%; низькі показники – 12 чоловік, що складає 63,2%. Високі оцінки за даною шкалою свідчать про протікання психічної діяльності переважно за чоловічим типом, тобто ці люди є рішучішими, активнішими, наполегливішими і так далі.

Розглянемо тепер кількісні характеристики за даними шкалами, властиві педагогам з третьої групи (синдром не сформувався).

За шкалою невротичність: високі показники – 4 людини, що складає 50%; середні показники – 3 людини, що складає 37,5%; низькі показники – 1 людина, що складає 12,5%. Ми бачимо, що в порівнянні з показниками педагогів з першої групи, в третій групі високі показники має менша кількість чоловік, різниця складає 18%; різниця в середніх показниках складає 21,7% (у третій групі вищий відсоток педагогів з середніми показниками); педагогів з низькими показниками опинилося більше в першій групі, але з дуже невеликою перевагою (різниця складає 3,3%).

За шкалою депресивність: високі показники – 1 людина, що складає 12,5%; середні показники – 7 чоловік, що складає 87,5%; низькі показники – 0. Отже, ми бачимо, що переважна більшість педагогів цієї групи володіють середньовираженою депресивністю.

За шкалою соромливість: високі показники – 2 людини, що складає 25%; середні показники – 6 чоловік, що складає 75%; низькі показники – 0. Отже, ми бачимо, що в цій групі переважають люди з середнім ступенем соромливості, порівняно з першою групою, де переважають педагоги з високим ступенем соромливості. Педагогів із низьким ступенем соромливості не опинилося ні в одній із груп.

За шкалою емоційна лабільність: високі показники – 2 людини, що складає 25%; середні показники – 6 чоловік, що складає 75%; низькі показники – 0. Отже, ми бачимо, що в цій групі також переважають педагоги з середньою вираженістю емоційної лабільності, порівняно з першою групою, де переважають педагоги з високими показниками за даною шкалою.

За шкалою маскулінізм – фемінізм: високі показники – 0; середні показники – 5 чоловік, що складає 62,5%; низькі показники – 3 людини, що складає 37,5%. Отже, ми бачимо, що в цій групі, середні показники за цією шкалою, має переважну кількість педагогів, порівняно з першою групою. Підводячи підсумки, ми бачимо, що педагогам з синдромом емоційного вигорання, що сформувався, властивіші такі якості, як: невротичність, депресивність, соромливість, вони більш схильні до зміни настрою, а також є більш фемінними. І навпаки, педагоги з синдромом, що не сформувався, є більш маскулініними, володіють значно менш вираженими невротичністю і депресивністю, вони менш соромливі (що підтверджується менш вираженою фемінністю), а також мають менш виражену емоційну лабільність. Отже, можна припустити, що наявність у педагогів даних особових характеристик може впливати на формування і розвитку синдрому емоційного вигорання.

Висновки. На підставі всього вищевикладеного можна зробити висновки:

1. Висунута гіпотеза про те, що на розвиток синдрому емоційного вигорання роблять вплив як особові якості, так і організаційні характеристики підтверджується.

2. Домінуючими симптомами емоційного вигорання є: «переживання психотравмуючих обставин», «неадекватного емоційного реагування», «розширення сфери економії емоцій». Вираженість фаз синдрому емоційного вигорання не носить монотонний зростаючий характер, існує певна закономірність його прояву, залежна від вікових і професійних криз педагога. На розвиток синдрому емоційного вигорання роблять вплив, як особові якості педагогів, так і організаційні чинники, але вплив особових чинників переважає. Особові і організаційні чинники підсилюють вплив один одного.

Перспективами подальших вишукувань в даній області виступає корекція негативних наслідків що досліджується.

Список використаних джерел

1. Зайчикова Т.В. Профілактика та подолання синдрому «професійного вигорання» у вчителів: соціально-психологічні та

- гендерні аспекти: Навчальна програма / За наук. ред. Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2004. – 24 с.
2. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / За наук. ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М., Зайчикової Т.В. – К.: Міленіум, 2004. – 264 с.
  3. Трунов Д.Г. «Синдром сгорания»: позитивный подход к проблеме // Журнал практического психолога. – 1998. – № 5.
  4. Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя. // Вопросы психологии. – 1994. – № 6.

In the article at theoretical level the problem of the «professional burning down» is examined, it is marked that the syndrome of the emotional burning down is characterized emotional dryness of teacher, expansion of sphere of economy of emotions, personal removed which pours in on character of professional intercourse of teacher. Empiric probed factors which render most influence on development of the emotional burning down. Drawn conclusion about expedience of development of the program socially psychological preparation of teachers to the prophylaxis and overcoming this phenomenon.

Key words: emotional burning down, professional activity, professional burning down, personality qualities.

Отримано: 27.08.09

УДК 159.923.2:331

В.В. Клименко, Н.І. Радченко

ПРОФЕСІЯ – ОСНОВНИЙ ЗАСІБ МАТЕРІАЛЬНОГО І ДУХОВНОГО ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ

Досліджено процес праці як праксиологічну систему Я і не-Я. Я – мислення, почуття та уява і сома (тіло), психомоторика і енергопотенціал. Не-Я – предмети взаємодії людини з довкіллям. Генеза професіонала здійснюється перебігом від спеціаліста, професіонала-майстра до професіонала-творця, здатного застосовувати в роботі: устрої, способи дій, нові речовини, безпомилково користується гностичними, перетворюючими та дослідницькими діями; і нарешті професіонала з перекрученими настановами, схильного до руйнування предметів своєї праці.

Ключові слова: праця, праксиологічний аналіз, система Я і не-Я, предмети взаємодії, система винаходів, творчість, стани професіонала.

Исследовано процесс труда как праксиологическую систему Я и не – Я. Я – мышление, чувства и представление, сома (тело), психомоторика, и энергопотенциал. Не Я – предмет взаимодействия человека